

TUDO ISTO É FADO - ALLES IS FADO

Een inleiding tot de Portugese fado

De Portugese fado kan zich verheugen op een groeiende populariteit. De ene na de andere fadista doet Nederland aan en bij de goed gesorteerde platenboer groeit de stapel fado-cd's en DVD's met de maand. Maar wat voor de één grenst aan gejammer, is voor de ander een onderdeel van het leven geworden. Waar komt de stijl eigenlijk vandaan, hoe heeft hij zich ontwikkeld en wie zijn al die nieuwe fadista's.

Amália Rodrigues

Tekst: **Philip Nijman**

De fado is een stijl waar de veranderingen zich afspelen op de vierkante millimeter en waar artiesten, muzikanten, schrijvers en componisten in elk afzonderlijk nummer hun hele ziel en zaligheid leggen. Daar schuilt een reëel gevaar in. Toen de muziek mij eenmaal in haar greep had, was ik verloren. Voor ik het wist zat ik op aanraden van een kennis, met een goede fles wijn voor me, tot ver na middernacht in dat ene fadohuis in Lissabon. Wanneer alle toeristententen gesloten zijn, staan daar Joanna Amendoeira, Ana Moura of Helder Moutinho te zingen. Ik ben Mariza tegengekomen bij een bord stokvis en we hebben elkaar eeuwige vriendschap beloofd. Toen ik bij het ochtendgloren door volslagen onbekenden voor mijn hotel werd afgezet gaf de portier een begrijpende knipoog. Na het ontwaken wilde ik nog maar één ding: dat het snel weer nacht werd. En nu blijft mijn cd-collectie groeien, geen concert blijft onbezocht.

De beginjaren

Over het ontstaan van de fado doen vele verhalen de ronde. Als je die naast elkaar legt kom je diverse overeenkomsten tegen. De fado (afgeleid van het Latijnse woord *fatum* = lot) vindt zijn oorsprong in de oude wijken van Lissabon, Alfama en Mouraria, in het

begin van de negentiende eeuw. Hier woonden veel arme Portugezen uit de koloniën - Afrikanen, Zuid-Amerikanen en mulatos (nakomelingen uit een raciaal gemengd huwelijk). Ze namen naast hun aangenomen geloof ook hun cultuur mee. Dat geloof is belangrijk want wie zich niet bekeerd had tot het katholicisme, maakte geen schijn van kans ooit in Portugal terecht te kunnen komen als vrij mens.

De twee belangrijkste niet-Europese muziekstijlen die in alle verhalen genoemd worden zijn de fofa en de lundum. Beide worden op de Azoren en in Brazilië nog gezongen en gedanst. Deze twee stijlen werden gemengd met de quatrains (rijmend couplet) en de modinha (Portugese liederen vol droefenis die in de achttiende en negentiende eeuw popu-

lair waren) die voortgekomen waren uit de verhalende traditie van de troubadours. Het eerste echte jaartal dat we aan de fado kunnen hangen is 1843. In de eerste helft van de negentiende eeuw was het Portugese hof een steile bedoening, waar weinig plezier te beleven viel. De edelen die aan het hof verbonden waren, zochten hun vermaak in de achterbuurten van Lissabon, zoals Alfama en Mouraria. In het genoemde jaar viel de Comte de Vimioso (in het ene verhaal is hij een graaf, in het andere een markies - we houden het op het eerste) voor Maria Severa, de dochter van een taverna-houdster. Zij zong in de kroeg van haar moeder de fado: tragische liederen over verdriet, liefde en verlangen. De scandaleuze verhouding werd algemeen bekend en leidde tot uitgebreide roddels, maar de belangstelling voor de fado was geboren.

De kunst van landlopers, edelen en de dictatuur

Vanaf het prille begin is de fado onderhevig geweest aan veranderingen. Het was in eerste instantie vooral de muziek van de arme wijken van Lissabon, verbonden met kroegen, bedelaars, hoeren en ander gespuis. Maar in de loop der jaren werd de fado geciviliseerder en kregen de fadista's meer status. Ze werden graag geziene gasten in de hogere kringen en na een aanvankelijk afwijzende

houding omarmde ook de arbeidersklasse de fado. Iemand die daar veel aan heeft bijgedragen was Alfredo Duarte, beter bekend als Alfredo Marceneiro (marceneiro = schrijnwerker), de timmerman die fadista werd.

In het begin van de twintigste eeuw waren communisme, socialisme en anarchisme in opkomst in Europa. Deze politieke stromingen gingen niet aan Portugal voorbij en hoewel ze soms in fadoteksten opdoken, hielden fadista's zich over het algemeen buiten de politiek. De thema's van de fado bleven liefde, verdriet, verlangen en het leven.

Toen de António Salazar in 1932 de macht naar zich toetrok en een rechtse dictatuur stichtte, zocht hij een uitdrukking van het 'Portugees zijn'. Hij vond deze in de drie F's: Fatima (de bedevaartplaats waar Maria aan drie herdertjes was verschenen), Fado en Futebol (voetbal). De fadowereld liet zich de aandacht van de machthebbers welgevallen en slechts weinigen protesteerden. De dictatuur zorgde voor werk, maar ook voor culturele armoede. De teksten werden vlakker, de emoties gespeelder en elke zin die aanstoot kon geven werd vermeden. Wie zich te openlijk verzette liep grote kans om in de kerkers van de PIDE (de geheime politie die getraind was door de Gestapo) te belanden.

Door de steun van het regime vierde de 'klassieke' fado hoogtij, al waren er niet heel veel intellectuele uitschieters. Goede fadista's als Hermina da Silva, Argentina Santos, Lucília do Carmo, Alfredo Duarte Marceneiro en Amália Rodrigues verwierven roem. Die status werd hen na de omverwerping van de dictatuur niet in dank afgenomen. Ook zij namen muzikaal en tekstueel weinig risico's, al waren er soms verwijzingen te vinden naar het leven onder het strenge regime. In *Barco negro* van Amália wacht een vissersvrouw op haar man, die waarschijnlijk nooit terug zal keren van zee, een situatie die deed denken aan de mensen die door de PIDE gevangen gezet waren. Mísia over de fado in de nadagen van de dictatuur: "Ik ben in Oporto met fado opgegroeid. Het was echter niet een muziekstijl die mij aansprak. Het leefde niet, het was doods. Pas later, na de revolutie, kregen de teksten betekenis."

De tussenjaren

Toen de Anjerrevolutie op 25 april 1974 de dictatuur verdreef was het gedaan met de fado. Alles wat met het oude regime te maken had werd in de ban gedaan. Het land verviel tot een chaos waarin reactionaire en revolutionaire krachten het uitvochten.

Cultureel ging de blik naar buiten en de Amerikaanse popcultuur werd omarmd. Voor fadista's, fout tijdens de dictatuur of niet, was er slechts een trouwe groep liefhebbers over. Deze groep keek met weemoed en verlangen terug naar de jaren van orde en rust, toen Portugal groot was en zijn koloniën nog had. Van nieuwlichterij moesten ze niets hebben en het zou jaren duren eer de nova canção (protestliederen van dichter/componist en fadista José Afonso uit de tijd van de omwenteling, die vergelijkbaar waren met de

Nueva Canción uit Latijns-Amerika) door zou werken in teksten en composities.

De rehabilitatie van fado begint met het toekennen van de *Ordem do Infante D. Henrique, Grau de Grande Oficial* aan Amália Rodrigues in 1980. Ze ontvangt deze onderscheiding uit handen van de toenmalige president Ramalho Eanes. Alle zonden worden vergeven en fadista's en de fado krijgen weer aanhang. Over deze periode zegt Jorge Fernando: "Het land heeft vanaf 1933 onder een dictatuur geleefd. Het duurt jaren eer je die onderdrukking uit je geest hebt gebannen. Portugal was cultureel dood. Langzaam aan kwamen de blijvende veranderingen."

De nieuwe generatie

Die veranderingen en de nieuwe doorbraak van de fado komt uit een onverwachte hoek. Madredeus breekt internationaal door met het nummer *O pastor*. Hoewel de drie kernleden van de groep allen hun roots in de fado hebben liggen, is hun muziek een unieke mengeling van klassiek, folk, fado en funk. Daarmee weet de groep een snaar te raken in Europa, en cd's en tours volgen in rap tempo. Ook spelen ze hoofd- en bijrollen in de film *Lisbon Story* van Wim Wenders (bekend van *Paris, Texas* en *The Buena Vista Social Club*). Dit was voor platenmaatschappijen een aanzet om oude opnames uit te gaan brengen. Madredeus had bewezen dat Portugese muziek verkoopt en dat het publiek meer wil hebben dan de zomervakantie-Algarve-volksmuziek verzamelalbums.

Joanna Amendoeira

De volgende twee namen die een belangrijke plaats innemen in de wedergeboorte van de fado zijn Dulce Pontes en Cristina Branco. Pontes zingt geen fado maar weet met haar Portugese middle of the road pop een ander publiek te bereiken dan Madredeus. Niet onbelangrijk is dat haar cd *Lágrimas* prominent te horen en te zien is in *Primal Fear*, de film met Richard Gere. Cristina Branco mag worden gezien als de eerste fadista van de nieuwe generatie die fado buiten Portugal wederom op de kaart zet. Uitgegeven door de Nederlandse maatschappij Music & Words komt haar tweede cd *Murmúrios* (de eerste was een live-registratie van een concert in Amsterdam die ze in eigen beheer uitbracht) in de verkooplijsten en Branco wordt in Frankrijk bekroond met de Prix Choc. In het kielzog van haar succes volgen Mísia, Camané, Mafalda Arnauth, Jorge Fernando en Mariza.

Mariza, die haar cd's bij het eveneens Nederlandse label World Connection uitbrengt, zorgt ervoor dat de muzikale veranderingen, die de nieuwe generatie aarzelend heeft ingezet, ook door een groot publiek in Portugal zelf geaccepteerd worden.

De muzikale of nieuwe fado

Je kunt geen artikel of interview met een fadista lezen of de term muzikale of nieuwe fado komt langs. Er zijn vele definities, maar de beste omschrijving komt van Jorge Fernando: "Muzikanten begeleiden fadista's. Ze hadden zich de speeltechnieken vaak zelf eigen gemaakt en kwamen niet verder dan een notenschema A-B. De huidige generatie muzikanten heeft een betere technische vaardigheid, is beter opgeleid, tot conservatoria aan toe. Ze begeleiden niet meer, ze spelen met de fadista samen. Ze eisen een eigen plek in de fado die gezongen wordt."

Volgens Mafalda Arnauth heeft die eigen plek voor de muzikanten ook een andere, subtielere verandering teweeggebracht: "Voor het publiek is het instrumentale gedeelte binnen een fado een soort adempauze, anders zitten ze alleen maar naar een zanger(es) te kijken. Het is een verandering in presentatie die voortkomt uit de theaters. In fadohuizen waar na elke drie nummers gegeten wordt heb je die adempauze al." Het zijn vooral deze twee veranderingen die de fado toegankelijker maken. De fado's krijgen een opener karakter en, al gaat de tekst vaak nog over kommer en kwel, de zang lijkt niet meer zo naar binnen gekeerd.

Mariza ziet nog een verandering: "Niet alleen de muzikanten hebben een betere opleiding. Ook de fadista's kunnen vocaal meer. De meesten van ons krijgen les, niet in muziek, maar in ademen. Het vele reizen en optreden trekt een zware wissel op je stembanden en door de lessen en oefeningen zijn we vocaal beter getraind en kunnen we de inspanning beter aan. Omdat je beter met je stem om kunt gaan, kun je binnen een fado ook meer wisselen in hoogte en tempo." Alle fadista's van de nieuwe generatie zijn het over twee dingen eens. De veranderingen

Helder Mouthino

De conventies

De begeleiding

Vanaf de beginjaren heeft de Portugese gitaar, de **guitarra**, een belangrijke plaats ingenomen in de begeleiding van fado's. Het is een suster met een bolle klankkast en twaalf (soms veertien) gepaarde snaren. Het instrument stond bekend als de Engelse gitaar toen het in de achttiende eeuw in Portugal werd geïntroduceerd. De hals eindigt in een schroefstuk dat vaak traanvormig is afgewerkt. Volgens ingewijden symboliseert deze traan (lagrima) de droefheid van de fado.

Aan de guitarra werd een **viola de fado** toegevoegd. Hoewel er regionale verschillen zijn in violas, is dit meestal een Spaanse of klassieke gitaar. Om de begeleiding af te maken is er de **baixos**, de basgitaar.

De begeleiding zit waaivormig om de fadista en ondersteunt de zang. Deze instrumentatie en opstelling worden gezien als de 'klassieke' begeleiding, maar wie met fadista's praat, krijgt stevast te horen dat 'klassiek' vooral moet worden gelezen als 'ten tijde van de dictatuur'.

De kleding

Wie schilderijen, tekeningen en oude filmopnames bekijkt komt allerlei soorten kleding tegen. De rokken waren vaak (schandalig) kort en de karakteristieke sjaal, de **xaile**, werd pas aan het begin van de vorige eeuw mode. Mariza voert de xaile terug naar de vis- en bloemverkoopsters: "Die droegen een omslagdoek om warm te blijven. Dit is door de fadista's overgenomen. Vaak ook omdat ze zelf vroeger bloemen of vis verkochten." Volgens de verhalen was Amália de eerste die in het zwart optrad, een stijl die door bijna elke fadista is overgenomen. Pas bij de nieuwe generatie wordt gebroken met de traditie van de zwarte, formele kleding.

De houding

Mannelijke fadista's zingen met hun handen in hun zakken, vrouwelijke fadista's hebben hun handen door de slierten van de xaile gevouwen. Deze droeve, melancholieke houding verbeeldt de **saudade** die bij de fado past.

Saudade

Een term die de Portugese geest uitdrukt en vaak met de fado in verband gebracht wordt. Saudade is het onvervulde verlangen naar vervlogen tijden die nooit weer zullen keren.

De gouden tip

Dat fadohuis waarvan de portier van je hotel heeft gezegd dat je daar naar toe moet.

waar iedereen zo mee bezig is zijn eigenlijk geen veranderingen. Alle (akoestische) instrumenten zijn de afgelopen honderdvijftig jaar al eens gebruikt. Ook de vocale veranderingen zijn niet nieuw. Wie naar opnames van Amália uit 1960 luistert hoort ze al: de meer extraverte zang, de pauzes die door de begeleiding worden opgevuld. Worden deze opnames nu tot de beste uit het fadorepertoire gerekend, toen werd het afgedaan als nieuwlichterij die niet in de fado thuis hoorde.

Wie is wie in fadoland

Fadista's

- De lijst met fadista's van de oude generatie is lang en wie volledig tracht te zijn heeft een boekwerk nodig. Ik beperk me tot een geheel persoonlijke keuze en fadista's van wie cd's in Nederland verkrijgbaar zijn:

Amália Rodrigues: koningin van de fado. Ze heeft de stijl wereldberoemd gemaakt.

Carlos do Carmo: zoon van Lucília do Carmo. Zingt zijn fado's met een stevige dosis 'Sinatra' en de laatste jaren het liefst met een orkest.

Argentina Santos: ondanks haar gevorderde leeftijd treedt ze nog steeds op; ze zal in het najaar Nederland aandoen.

Alfredo Duarte Marceneiro: toonaangevende fadista. Bij zijn overlijden (1982) was het land in rouw en begeleidde heel Lissabon de kist naar het kerkhof.

- Van de nieuwe generatie fadista's zijn de cd's in Nederland verkrijgbaar (en anders via het internet):

Cristina Branco: heeft in Nederland en Frankrijk gezorgd voor een hernieuwde interesse in de fado. Branco is steeds op zoek naar de grenzen van de stijl en heeft zich met haar laatste cd (*Ulisses*) op een heel ander gebied begeven. Volgens sommigen is haar fado gemaakt, het leed theater. Anderen lopen weg met haar optredens.

Mariza: Met haar optredens heeft ze de veranderingen in de fado acceptabel gemaakt in Portugal. Anders dan andere fadista's is ze extravert, theateraal, en kleedt ze zich in opvallende gewaden, maar ze verliest nooit de roots van de fado.

Mafalda Arnauth: begon haar carrière rond dezelfde tijd als Branco en Mariza. Ze is minder extravert en haar fado's zijn klassieker met de nadruk op de fado corrida (blijde fado). Wie haar cd's achter elkaar af luistert hoort dat ze steeds meer diepgang in haar zang weet te leggen. Hoewel ze niet veel publiciteit krijgt heeft ze een trouwe schare fans aan zich weten te binden en zijn haar optredens (begin 2006 doet ze Nederland weer aan) meestal uitverkocht.

Ana Moura: Moura heeft (bijna) de klassieke weg van buurthuis via de fadohuizen naar de grote podia gevolgd. Volgens sommigen een kloon van Mariza, volgens anderen de voortzetting van een lange lijn klassieke fadista's. Wat opvalt in haar optredens is het gemak waarmee ze zingt, ze zingt alsof ze tegelijkertijd de afwas doet. Hiermee trekt ze de lijn van het ontstaan van de fado, zingen in een kroeg om anderen te vermaken of te verhalen van je leed, door naar de eenentwintigste eeuw en naar de theaters.

Camané: de bekendste van de drie zingende broers Moutinho. Camané heeft in Portugal een sterstatus bereikt maar treedt (helaas) zelden op in het buitenland. Hij is één van de weinige mannelijke fadista's die buiten Portugal bekend is.

Maria de Fatima: fadista van het oude stempel met een Naam in Portugal. Ze woont al twintig jaar in de Amsterdamse Dapperbuurt en heeft met haar nieuwste cd *Ao Vivo* haar carrière weer opgepakt. Op deze cd laat ze horen dat een klassieke stem en een onorthodoxe begeleiding goed samengaan.

Joanna Amendoeira: het kleine meisje van de fado. Ze is klein van postuur, heeft een kleine stem en probeert op het podium niet groter te zijn dan ze is. Met deze charme wist ze de grote zaal van het Amsterdamse Concertgebouw echter met gemak aan zich te binden.

Mísia: Mísia behoort eigenlijk niet tot de nieuwe fadista's. Ze is veel eerder begonnen met zingen (1990). Door haar uiterlijk, Japans kapsel, korte rokken en eigen gekozen diva-status, is ze in Portugal de 'bad girl'. Door de kleur van haar stem en haar manier van zingen weet ze ook bij het vertolken van tango's en stukken van Carlos Paredes het fado-gevoel te behouden.

Aldina Duarte: tekstdichtster, ex van Camané en fadista. Haar eerste cd *Apenas o amor* (EMI), heeft indruk gemaakt. In het najaar toert ze door Nederland.

Deze lijst wekt de indruk dat het zingen van de fado grotendeels een vrouwelijke aangelegenheid is. Maar terwijl buiten Portugal bijna uitsluitend vrouwelijke fadista's optreden, is de verdeling tussen mannelijke en vrouwelijke zangers in Portugal zelf vrijwel gelijk.

Guitarra-spelers

Ook hier is het ondoenlijk om een overzicht te maken van legendarische guitarra-spelers van de oude generatie. Eén naam moet echter wel vermeld worden: Carlos Paredes. Paredes is

vooral bekend om het klassieke werk dat hij voor de guitarra geschreven heeft. Het is echter geen fado.

- De huidige generatie guitarra-spelers hebben al op jonge leeftijd naam gemaakt: **José Manuel Neto** heeft voor en met bijna elke fadista van de nieuwe generatie gespeeld. Van **Paulo Jorge** kan hetzelfde gezegd worden. Het is Jorge's grootste wens de guitarra een plaats te geven buiten de fado.

Ricardo Rocha begeleidt Carlos do Carmo en

Mariza

soms Joanna Amendoeira. Rocha heeft twee jaar geleden een solo-cd voor de guitarra gemaakt. Een aanrader voor de doorzetters onder ons. Mooi, maar je hebt een flink geoefend oor nodig om de cd te kunnen waarderen.

Custodio Castelo is de vaste begeleider en man van Cristina Branco. Hij is, samen met Jorge Fernando, één van de motoren achter de nieuwe generatie. Zijn naam prijkt op veel eerste opnames van fadista's die rond 1997, 1998 gemaakt zijn.

Producers, tekstschrijvers en componisten

Jorge Fernando: gitarist, fadista, producer, componist en tekstschrijver. Fernando behoort tot de tussengeneratie. Hij heeft in de begeleiding van Amália gezeten en is voor zichzelf begonnen toen ze stopte. Hoewel hij in Nederland slechts één cd uit heeft weet hij met zijn concerten volle zalen te trekken. Zijn zang heeft iets kwajongensachtig, en hoewel Fernando de klassieke fado's klassiek kan

spelen en zingen is hij nog steeds bezig zijn eigen stijl te ontwikkelen. Hij was één van de vaste bespelers van fadohuis Senhor Vinho en kwam hier in aanraking met veel jong talent. Wat hem bijzonder maakt in de fadowereld is dat hij dit talent niet als een bedreiging van zijn eigen kunnen zag, maar als een verrijking van de stijl. Hij heeft dan ook menige cd van beginnende fadista's geproduceerd en, samen met Custodio Castelo, begeleid. Zijn grootste ontdekkingen zijn Mariza en Ana Moura.

Helder Moutinho: fadista, producer, manager en componist. Zijn bedrijf HM-Música verzorgt het management voor wereldmuziekartiesten als Sandra Luna, Ska Cubano en Tete Alhino, en fadista's als Mafalda Arnauth, Joanna Amendoeira en Argentina Santos. Hij heeft twee zingende broers, Pedro Moutinho en Camané.

Horen, zien en lezen

Onderstaande lijst is geheel persoonlijk en aselectief:

- 'Klassieke' fado. Amália Rodrigues heeft een enorme discografie waar voor mij *Com que voz* (EMI) en *Segredo* (EMI) uitspringen. Mooie toegankelijke fado die de verbinding maakt tussen het oudere werk en dat van de huidige generatie. *Fado vivo* (PIAS) van Maria de Fatima hoort ook in het rijtje thuis. Deze cd is *het* voorbeeld dat een klassieke stem en vooruitstrevende (soms jazzy) begeleiding elkaar niet bijten.

- 'Moderne' fado. *Luz de Lisboa* (XMD) van Helder Moutinho. Heeft meer bravoure dan *Etsa coisa da alma* (EMI) van Camané, waarop echter het fabuleuze (bijna jaren dertig zigeunerjazz) gitaarspel van José Manuel Neto opvalt. *Encantamento* (EMI) van Mafalda Arnauth, vloeiende zang en mooie, gevoelige nummers. *Fado virado a nascente* (Universal/Import) van Rão Kyao, een Iraans/Indiaase interpretatie van klassiek fado. *Fado en mim* (World Connection) van Mariza, het bewijs dat fado niet alleen maar statisch gezongen wordt.

- Fado van de tussengeneratie. *Rumo ao sul* (Movieplay) van Jorge Fernando, vrolijke fadopop. Op zijn komende cd worden veel nummers van deze cd geherinterpreteerd. *Dramabox* (Coast to Coast) van Mísia, fado's, tango's en bolero's, de laatste twee stijlen krijgen van Mísia een heel eigen, Portugees stempel opgedrukt.

- Dvd's. De serie *Fado today* (Coast to Coast/BCD), 3 schijven met miniconcerten van onder meer Aldina Duarte, Mísia en Mafalda. *The art of Amália* (EMI/import), een anderhalf uur durende biografie. Soms een beetje te rooskleurig maar als extra's oude opnames.

- Boeken. *Fado, tranen aan de Taag* (EPO) van Dirk Lambrechts. Reisverhaal annex geschiedschrijving over omzwervingen langs fadohuizen. *Fado Português, songs from the soul of Portugal* (Wise publications/Import), samengesteld door Donald Cohen. Tekst en uitleg over de bekendste fado's.